

„Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.” – z badań nad twórczością Bronisława Kocowskiego

Niewielka objętościowo książka Bronisława Kocowskiego zatytułowana *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* stanowi pozycję intrygującą z punktu widzenia historiografii wojskowej. Autor podjął się analizy interesującego epizodu dotyczącego stosunków polsko-tatarskich, jakim była wyprawa na Węgry przez Stryj i Karpaty w 1594 roku. Niepowstrzymany przez siły koronne prze-marsz wojsk tatarskich wywołał tak wielkie niezadowolenie w opinii szlacheckiej, że formułowano nawet oskarżenia o nieudolność lub zdradę, kierowane do hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego¹. Stąd wydarzenie to miało większe znaczenie polityczne niż wojskowe. Sama jednak praca wpisuje się w dział historii wojen². Co prawda autor we wstępie akcentuje clausewitzowską rolę polityki i wojny, pisząc, iż „polscy wodzowie XVI i XVII wieku to nie tylko żołnierze, lecz także politycy, których pociągnięcia wojskowe, ściśle łączyły się z krokami politycznymi, musi się uwzględniać oba rodzaje pobudek w ich decyzjach i czynach”³. W książce dominuje jednak aspekt wojskowy, kontekst polityczny umieszczony jest na dalszym planie⁴.

Książka ta została wydana w Lublinie nakładem Towarzystwa Naukowego K.U.L. w październiku 1948 roku. Tym samym jest to jedna z pierwszych powojennych monografii poświęconych historii wojskowej epoki nowożytnej⁵. Nieco wcześniej, mia-

¹ Wyprawa ta doczekała się licznych broszur o charakterze propagandowym i publicystycznym. Zob. *Wiersze o przejściu tatarskim do Węgier r. 1594. 9. Octobris*, Kraków [1594]; *Zwei wahrhaftige Neue Zeitungen. Die erste von einer Magd welche in sieben Jahren viermal gestorben und allemal lebendig wurde, die andere aus Ungarn und Polen wie der Bascha aus Griechenland mit 100.000 Mann an der polnische Grenze gekommen ist*, Straßburg 1594; *Gewisse und wahrhaftige Neue Zeitung aus dem Feldlager vor Gran, in welcher beschrieben ist was sich vom 2. Mai 1594 in Ober- und Niederrugarn und in Polen wider die Türken begeben und zugetragen hat*, Erfurt 1594; J. Zamoyski, *De transitu Tartarorum per Pociuciam anno 1594 epistola ad cardinalem Aldobrandinum*, Kraków 1594.

² Por. L. Ratajczyk, *Historia wojskowości*, Warszawa 1980, s. 12-13; Por. S. Herbst, *Historia wojskowości: treść, dzieje, metodyka, metodologia*, „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna, nr 5, 1961.

³ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.*, Lublin 1948, s. 1-2.

⁴ Pisze o tym w recenzji Kazimierz Lepszy („Kwartalnik Historyczny” [dalej cyt.: KH] 1949, t. 57, z. 1-4, s. 224): „Autor zajął się z punktu wojskowego, z świadomym pominięciem strony politycznej, ciekawym epizodem w stosunkach polsko-tatarskich, jakim była wyprawa na Węgry przez Stryj i Karpaty z r. 1594”.

⁵ Należy jednak pamiętać, że okres okupacji niemieckiej i radzieckiej nie przerwał całkowicie pracy naukowej historyków. Warto przypomnieć, iż przed Radą Wydziału Humanistycznego taj-

nowicie w lutym 1948 roku ukazała się w Łodzi praca Bohdana Baranowskiego za-tytułowana *Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629*⁶. Biorąc pod uwagę istotny zwrot polityczny w Polsce, który uzewnętrznił się nasileniem procesu stalinizacji⁷, książka Kocowskiego jest pierwszą monografią wojskową powstałą po zaostrzeniu kursu ideologicznego. Intrygujący jest zatem sposób uzewnętrznienia się aktualnej sytuacji politycznej w układzie i treści książki, tym bardziej, że mieliśmy do czynienia z publikacją, na podstawie której uczony przeprowadził proces habilitacyjny na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w 1949 roku.

Życie i twórczość Bronisława Kocowskiego jest stosunkowo dobrze udokumentowana⁸. Warto w tym miejscu podkreślić, że dyplom magistra filozofii w zakresie historii uzyskał w 1931 roku, pisząc pracę magisterską „Reinhold Heideinstein – jego życie i dzieła (1553-1620)” pod kierunkiem Stanisława Zakrzewskiego, a problematykę tę kontynuował w rozprawie doktorskiej: *Trzej Padewczycy. Wpływ Batorego i Zamoyskiego na działalność Reinholda Heidensteina*. Została ona obroniona w 1936 roku, opublikowana zaś trzy lata później⁹. Podejmując kwestie dotyczące działalności Jana Zamoyskiego i Stefana Batorego, wkroczył w dziedzinę historii wojskowej, a swe główne zainteresowanie skupił na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej pod koniec XVI wieku.

Po skończeniu studiów Kocowski pracował jako nauczyciel w gimnazjach we Lwowie. W czasie wojny wykładał historię w ramach podziemnego naucza-

nego Uniwersytetu Warszawskiego habilitował się dr Stanisław Bodniak (kwiecień-wrzesień 1942). A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa 2010, s. 238. Faktycznie za pierwszą powojenną monografię dotyczącą historii wojskowej epoki nowożytnej, można byłoby uznać pracę Stanisława Bodniaka, *Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1939-1946, z. 3, s. 42-276. Dzieło to oprócz historii politycznej zawiera szczegółowe rozważania o marynarce wojennej. Faktycznie jednak praca ta powstała przed wrześniem 1939 roku. Zob. *Od redakcji*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1939-1946, z. 3, s. [6].

⁶ Książka została wydana przez Łódzkie Towarzystwo Naukowe przy dofinansowaniu przez Ministerstwo Oświaty. Była to pierwsza pozycja z serii dotyczących nauk historycznych i społecznych ŁTN. Rezultatem zainteresowań wojskością epoki Wazów była napisana przez Bogdana Baranowskiego praca zatytułowana: *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*, wydana w Warszawie w 1957 roku.

⁷ Zob. A. Czubiński, *Przejście do zimnej wojny i zaostrzenie procesu stalinizacji (1947-1955)*, [w:] *Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914-1998*, t. II: *Polska Ludowa (1945-1989)*, cz. 1: *Zbiór studiów*, s. 90-103; D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948-1956*, Warszawa 2000, passim.

⁸ Warto zwrócić uwagę na „Roczniki Biblioteczne” 1988, nr 32, gdzie Kocowskiemu poświęcono aż cztery artykuły: J. Szczepaniec, *Bronisław Kocowski – zainteresowania i osiągnięcia księgoznawcze*; J. Ożóg, *Bronisław Kocowski jako badacz starych druków*; J. Długosz, *Prace historyczne prof. Bronisława Kocowskiego*; Z. Gaca-Dąbrowska, *Działalność dydaktyczna prof. Bronisława Kocowskiego* (odpowiednio na s. 7-32, 33-48, 49-58, 59-72). Również w „Roczniku Bibliotecznym” 1977, nr 21 odnotować należy prace H. Szwejkowskiej, *Sylwetka Profesora Doktora Bronisława Kocowskiego – człowieka, pedagoga, uczonego – w 70-lecie Jego urodzin i 40-lecie pracy naukowej skreślona*; oraz *Bibliografię prac Bronisława Kocowskiego (1929-1976)*, oprac. J. Kowalewska (odpowiednio s. 1-16, 17-26). Zob. interesujący, uzewnętrzniający zamiłowania autora do dziejów wojskowych *Ekslibris Bronisława Kocowskiego*, nr 4172, <http://muzeum-zamojskie.pl/z/karta2/index.php?page=779> [dostęp: 4.07.2012].

⁹ *Uczeni wrocławscy*, t. II, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1974, s. 12.

nia¹⁰. Szczęśliwie od 1942 roku pracował w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, przekształconej przez okupanta w lwowski Oddział Biblioteki Państwowej (*Staatsbibliothek Lemberg*)¹¹. W 1945 roku Kocowski opuścił Lwów i przeniósł się do Tarnowa, a następnie w roku 1946 do Wrocławia, gdzie rozpoczął pracę w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego jako kierownik Oddziałów Starych Druków¹². Wówczas opublikował prace związane ze swoją nową specjalizacją: *Drukarnstwo Polskie na Dolnym Śląsku* (1946), *Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku* (1948)¹³. W międzyczasie pracował cały czas nad omawianym dziełem i w końcu wydał je w Lublinie w 1948 roku.

Wyprawa, jak sam autor podkreślał, powstawała w niezwykle trudnych warunkach. Zasadnicza kwerenda źródłowa nastąpiła przed i, co niezwykle interesujące, w trakcie II wojny światowej. Zatrudnienie w trakcie II wojny światowej w działach konserwacji zbiorów, przy katalogowaniu i rękopisów w *Staatsbibliothek Lemberg*, pozwoliło mu gruntownie przebadać zasób archiwalny pod kątem interesujących materiałów¹⁴. Oprócz tego wykorzystał źródła przechowywane przed wojną w Bibliotece Ordynacji Zamoyskich (Warszawa) oraz w Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności (Kraków). Oczywiście z dzisiejszej perspektywy nie była to szczegółowa kwerenda, ale biorąc pod uwagę czas powstawania dzieła, należy ją uznać za imponującą¹⁵. Szczególnie cennym było wykorzystanie archiwaliów Biblioteki Ordynacji Zamoyskich, których część materiałów została podczas II wojny światowej zniszczona¹⁶. Ostateczne zaś zredagowanie książki nastąpiło po zakończeniu działań wojennych¹⁷.

Autor nie zaznaczył, że istnieją archiwa, które mogłyby uzupełnić prezentowane wydarzenia, do których jednak z przyczyn obiektywnych nie mógł dotrzeć. Szczególnie widoczny jest brak wykorzystania znajdującego się w Sztokholmie zasó-

¹⁰ A. Ignatowicz, *Tajna Oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie. Warszawskie Termopile 1939-1945*, passim (informacje o sytuacji we Lwowie, s. 80, 105, 160). O skomplikowanej sytuacji po wkroczeniu wojsk radzieckich do Lwowa: I. Horban, *Życie muzealne we Lwowie. Rok 1939*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 19-27.

¹¹ A. Redzik, *Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1939-1946*, Lublin 2006, s. 237.

¹² J. Kelles-Krauz, *Stowarzyszenie bibliotekarzy polskich we Wrocławiu w XXX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1946-1964*, [w:] *Materiały metodyczne*, nr 3, Wrocław 1975, s. 4. Kocowski 18 lutego 1948 roku został wybrany na członka zarządu Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii, które jednocześnie przekształciło się we wrocławski oddział PTH. *Kronika naukowa*, KH 1948, t. 56, 3-4, s. 579.

¹³ J. Szczepaniec, *Bronisław Kocowski...*, dz. cyt., s. 7-32; S. Kubów, *Sylwetki polskich bibliologów*, Wrocław 1983, s. 211.

¹⁴ Zob. kontrowersyjne tezy postawione przez Anetę Rybicką dotyczącą tego okresu życia u wielu historyków, w tym Kocowskiego (*Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej: Kraków 1940-1945 r. Institut für Deutsche Ostarbeit*, Warszawa 2002).

¹⁵ Tak oceniał trud badawczy recenzent tej publikacji – Kazimierz Lepszy (KH 1949, t. 57, z. 1-4, s. 224).

¹⁶ O losach tego zbioru: A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy...*, dz. cyt., s. 196 i n.

¹⁷ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...*, dz. cyt., s. 2, „Studium niniejsze opiera się na materiałach zebranych przed wojną i uzupełnionych następnie podczas okupacji”.

bu Riksarkivet¹⁸. Wyraźne są natomiast obawy Kocowskiego o dalsze losy polskich zasobów archiwalnych. Dlatego autor podkreślał wagę wydawanego wówczas (a rozpoczętego jeszcze przed wojną) czwartego tomu *Archiwum Jana Zamoyskiego*, opracowanego przez Kazimierza Lepszego, i postulował „kontynuację wydawnictwa zapobiegającego zatracie pierwszorzędnych źródeł do poznania naszych dziejów XVI i XVII wieku”¹⁹. Dodać należy, że waga tego wydawnictwa źródłowego polegała m.in. na tym, iż publikowało dokumenty przechowywane w zagranicznych archiwach, przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Rydze, Archiwum Krajowym w Insbrucku, British Museum i Bibliotece Uniwersyteckiej w Cambridge²⁰.

W pracy pominięto inne oprócz pisanych rodzaje źródeł historycznych²¹. Wykorzystano rękopiśmienne i drukowane źródła opisowe, a także akty normatywne. Kocowski, korzystając ze źródeł, starał się wykorzystać w miarę możliwości te bezpośrednio. Liczna korespondencja hetmanów umożliwiła dokładne prześledzenie wydarzeń. Natomiast widoczna jest ostrożność przy odwoływaniu się do opracowań, bądź to w celu podjęcia polemiki, bądź przywołania odkrytych w historiografii faktów lub analiz²². Dziwi u autora częste powoływanie się na opracowanie Aleksandra Czołowskiego²³. Kocowski wykorzystał je przy opisie wydarzeń, które nie zostały odnotowane w przygotowanym materiale źródłowym²⁴. Jest to tym bardziej zastanawiające, że autor we wstępie ocenił tę pracę jako popularnonaukową. Głównym problemem pracy jest brak źródeł wytworzonych przez przeciwników Rzeczypospolitej – Tatarów, co znacznie zubażało możliwości badawcze²⁵.

Autor poinformował czytelników, że pomysł pracy zrodził się w dwudziestoleciu międzywojennym, na bazie ostrych polemik w kołach naukowych, dotyczących stosunków polsko-tatarskich i polsko-kozackich²⁶. Kocowski zwrócił uwagę, iż dotych-

¹⁸ W szczególności istotny jest brak dokumentów przechowywanych w Riksarkivet (Stockholm), Extranea IX Polen (w szczególności nr 90-91, 118).

¹⁹ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...* dz. cyt., s. 2.

²⁰ K. Lepszy, *Wstęp*, [do:] *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. IV: 1585-1588, Kraków 1948, s. IX.

²¹ Potrzebę wykorzystania innych typów źródeł widoczna jest u A. Hniłko, *Plan bitwy pod Kircholmem Józefa Naronowicza-Narowskiiego z r. 1659*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. 7, s. 126-133.

²² Wykorzystał opracowania zagranicznych historyków, m.in.: Wasyla Domanieckiego (s. 30) czy Macur'ka (s. 18). Polskich opracowań nie przytacza, twierdząc, że informacje tam zawarte są fragmentaryczne i nie pogłębiają stanu wiedzy. B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...*, dz. cyt., s. 2. Wyjątkiem jest popularnonaukowa praca Aleksandra Czołowskiego, tamże, s. 39 i n.

²³ A. Czołowski, *Tatarzy w Karpatach w 1594 r.: epizod z najazdów tatarskich na Polskę*, Stanisławów 1939.

²⁴ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...*, dz. cyt., s. 39-41.

²⁵ Błędu tego nie popełnia Bohdan Baranowski w wydanej w tym samym czasie książce zatytułowanej *Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629*, Łódź 1948.

²⁶ Badacz tematyki stosunków polsko-kozackich, Franciszek Rawita-Gawroński (*Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku*, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane [1922], s. 5), pisał, że „samo zjawisko Kozaczyzny w stosunku do Rzeczypospolitej oceniano jednostronnie, a nieraz u najnowszych historyków z pewnym sentymentalizmem społeczno-narodowym, przenosząc najnowsze poglądy demokratyczno-socjologiczne w okres walk 17-go wieku. Grzeszyli

czas uwaga badaczy poświęcona była XVII wiekowi²⁷. „W XVI wieku takich bitew brak, a jednak najazdy bywały i wodzowie istnieli. Stąd pragnienie podjęcia próby napisania studium wojskowego właśnie z tego okresu”²⁸. Rzeczywiście, oprócz omawianej książki dotyczącej wydarzeń 1594 roku, autor napisał i opublikował artykuły przedstawiające wydarzenia rozgrywające się na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej pod koniec XVI wieku²⁹.

Ostatecznie praca została złożona do druku 12 października 1948 roku. Nadmienić należy, że Katolicki Uniwersytet Lubelski wznowił wydawanie publikacji naukowych już dwa lata wcześniej. Do momentu ukazania się książki Kocowskiego wydano 44 tytuły. Była to druga publikacja z serii „Rozpraw Wydziału Historyczno-Filologicznego”³⁰, a jednocześnie pierwsza powojenna monografia dotycząca historii wojskowej. Książka została wydrukowana na zlecenie Towarzystwa Ludoznawczego w Lublinie w Drukarni „Narodowej” Leona Milarskiego mieszczącej się na ul. Krakowskie Przedmieście 78³¹.

Charakterystyczny jest sposób prezentacji wydarzeń i ich oceny (lub jej braku) przez autora. Kocowski przyjął tradycyjny model pracy historyka, polegający na możliwym szczegółowym odtworzeniu wydarzeń, dzięki czemu zwiększeniu ulegał zasób wiedzy potrzebnej do formowania ocen i wniosków o bardziej ogólnym (syntetycznym)

tem szczególnie historycy ze szkoły rosyjskiej, w której interesie politycznym leżało zozydanie naszej przeszłości i przedstawienie narodu polskiego, jako niezdolnego do życia samodzielnego”.

²⁷ Wydano w II Rzeczypospolitej m.in.: M. Antonow, *Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniach komisji kurukowskiej z 1625 r.*, [w:] *Prace historyczne, wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków U.J.K.*, Lwów 1929; B. Baranowski, *Polska i Krym wobec walk polsko-kozackich w r. 1625*, [w:] *Ziemia Czerwińska*, Lwów 1937; F. Rawita-Gawroński, *Ostatni Chmielniczenko (zarys monograficzny) 1640-1679*, Poznań 1919; tenże, *Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa 1922; tenże, *Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Warszawa-Kraków 1923; W. Tomkiewicz, *Ograniczenie swobód kozackich w 1638 r.*, KH 1930, t. 44; tenże, *Powstanie kozackie w roku 1630*, „Przegląd Powszechny” 1930, t. 187; tenże, *Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651)*, Warszawa 1933; tenże, *Unia Hadziacka*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, t. 187, z. 1-2; tenże, *Kozaczyzna Ukrainna*, Lwów 1939; K. Tyszkowski, *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III 1605-1618*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, t. 18; L. Frańś, *Bitwa pod Zborowem w r. 1649*, KH 1932, t. 46; tenże, *Obrona Zbaraża w r. 1649*, Kraków 1932; J. Woliński, *Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675*, odbitka ze „Spraw Narodowościowych” 1934, t. 9, nr 4. Zob. interesującą pozycję opublikowaną w Czechosłowacji: D. Doroszenko, J. Rypka, *Polska, Ukrajina, Krym a Wysoka Porta w pyrvni pol. XVII stol.*, „Časopis Narodního Muzea” 1936, t. 110.

²⁸ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...*, dz. cyt., s. 1.

²⁹ Zob. tegoż autora: *Bitwa teleżyńska 1600 roku*, „Sprawozdania Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 1952, nr 3, s. 28-32; tenże, *Wyprawa wołoska 1600 roku*, „Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1953, t. VIII, s. 99-100. Współcześnie badaczem kontynuującym zagadnienia zapoczątkowane przez Kocowskiego jest Dariusz Skorupa (*Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623*, Warszawa 2004).

³⁰ Pierwsza była praca Mariana Morelowskiego, *Abstrakcjonizm i naturalizm w sztuce*.

³¹ P. Gdula, *Drukarnstwo lubelskie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska” 1957, sectio F, vol. VIII, z. 2, s. 105.

charakterze. Pisał: „By dojść do syntezy stosunków polsko-tatarskich trzeba żmudnie przebijać się przez poszczególne okresy dziejów, przez pojedyncze zdarzenia historyczne, na przestrzeni długich wieków”³².

Najważniejsze dla autora było chronologiczne odtworzenie wydarzeń, działań oraz decyzji polityczno-wojskowych, które związane były z tytułowym zagadnieniem. Dlatego dzieło składa się z czterech, pozbawionych tytułów, rozdziałów (we wstępie wyszczególniono tematykę poruszaną w poszczególnych częściach książki zagadnień). Autor zastosował przy tym tradycyjny układ chronologiczny. Rozdziały nie tworzą odrębnej całości, są ściśle powiązane ze sobą następstwem czasu.

Niewątpliwym wzorem dla monografii była podstawowa dla historyków wojen publikacja Tadeusza Korzona pt. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*³³. Mimo że pozycja ta stanowi do dnia dzisiejszego bardzo ważne opracowanie, to jednak już w dwudziestoleciu międzywojennym była krytykowana. Zarzucano przede wszystkim błędy w metodyce, wadliwą konstrukcję pracy. Porzucając „wojskowy punkt widzenia”, autor zajmował się tradycyjną historią polityczną, a nawet biografistyką. Również dążenie do przedstawienia wszystkich wojen doprowadziło do powierzchownej ich analizy³⁴. Problematyka podjęta w pracy Kocowskiego nawiązywała niewątpliwie także do dzieł Ludwika Kubali, który podejmował się analizy stosunków politycznych oraz działań wojennych Rzeczypospolitej z Tatarami i Kozakami w połowie XVII wieku. Podobnie jak w przypadku pracy Tadeusza Korzona badacze twórczości Kubali podkreślają ogromną skrupulatność uczonego w gromadzeniu i wykorzystywaniu źródeł, natomiast zarzucają brak pogłębionej refleksji nad prezentowanymi wydarzeniami, w szczególności nad głębszą analizą sztuki wojennej³⁵.

Uważana analiza *Wyprawy* wskazuje, że mamy do czynienia z niemal wyłącznym odtworzeniem wydarzeń historycznych, uwzględniającym występujący pomiędzy nimi związek przyczynowo-skutkowy. Brakuje w publikacji konkluzji, opinii, podsumowań czy ocen autora. Paradoksalnie, próbę skrótego wyciągnięcia bardziej generalnych wniosków po lekturze książki podjął się Kazimierz Lepszy, który na łamach „Kwartalnika Historycznego” napisał:

Czytając sumiennie rozważania autora, nasuwa się kilka uwag dotyczących się oceny militarnej obrony polskiej 1594 r. Przede wszystkim należy bez ogródek stwierdzić zupełne fiasko wywiadu polskiego, który ani nie ustalił terminu wyprawy, ani sił nieprzyjaciela, ani co najważniejsze jego zamierzonej, drogi marszu. Trudno o to nie winić obu hetmanów, Zamoyskiego i Żółkiewskiego. W przeciwieństwie do strony polskiej Tatarzy posiadali doskonałą służbę wywiadowczą i pierwszorzędnych przewodników. Po wtóre rozprawa Kocowskiego rzuca, mimo wszystkich usprawiedliwień, światło nie nazbyt pochlebne na wodza naczelnego, Zamoyskiego. Jego przygotowania do obrony były spóźnione, jego plan koncentracji chybiał celu, jego pościg był przynajmniej o 24 godzin za późny. Nic nie może tłumaczyć ogołocenia prawie całkowitego Pokucia z sił osłonowych

³² B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...*, dz. cyt., s. 1.

³³ Wyd. I – Kraków 1912; wyd. II – Lwów 1923.

³⁴ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Kraków 1929, s. 332-333; por. M. Białecki, *Działalność Tadeusza Korzona w zakresie dziejów wojskowości*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 1975, t. I, s. 123-124.

³⁵ A. Kubiak, *Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 1975, t. I, s. 101-115.

polских. Zamoyski jest w r. 1594 kunktatorem, brak mu szybkości decyzji, brak mu co najważniejsze skuteczności. I jeśli uwzględnimy nawet wszelkie trudności militarne i polityczne, cała ślamazarność polskich „królewiat”, którzy ścigali wolno pod znaki hetmańskie, to trudno jednak przyznać całkiem uszy na nieraz słuszne zarzuty przeciw Zamoyskiemu, jakie wyprawa tatarska 1594 r. wywołała. Wydaje mi się, że zarówno analiza militarna 1594 r., jak i innych bitew stoczonych przez Zamoyskiego, odbierze niejeden laur z wielka sławy hetmańskiej, którą mu jego własna propaganda i potomność uwiły³⁶.

Przedstawione skrótowo przez Kazimierza Lepszego konkluzje oddają wagę pracy Kocowskiego. W samej jednak publikacji książkowej brakuje nawet tak podstawowego, przy tym ważnego dla historiografii, podsumowania³⁷. Jest to spowodowane układem książki. Zawiera ona wstęp, ale autor nie podjął się umieszczenia zakończenia. Książka kończy się zdaniem:

Dopiero z początkiem stycznia 1595 roku wycofał się Zamoyski z Podkarpacia, gdy niebezpieczeństwo minęło, a obowiązki urzędu kanclerskiego wołały go na nadchodzący sejm.

Brak jakiegokolwiek podsumowania można wyjaśnić dwoma uwarunkowaniami: sytuacją polityczną i wydawniczą. Co najmniej dwuznacznie brzmią słowa autora:

Powojenne trudności z wydawaniem prac naukowych skłoniły autora do jak najzwięźlejszego opracowania tematu. Pewne fakty i problemy można było omówić daleko szerzej [podkreślenie – K.Ł.]. Jeśli autor tego nie uczynił, postąpił zupełnie świadomie, powołując się powyższymi względami³⁸.

Możliwość swobodnego dyskursu intelektualnego zakończyły się wraz z upadkiem II RP. Ustrój i życie polityczne oraz społeczne Polski ludowej narzuciło nowy model historii i analizowania zjawisk minionych. Oczywiście istniały tematy o różnym stopniu zainteresowania władzy ludowej. Z pewnością jednak problematyka polityczno-społeczna ziem południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej należała do kwestii istotnych. Nie tyle zatem problematyka tatarska, lecz przede wszystkim kozacka miała charakter polityczny³⁹. Za jedyny słuszny proces dziejowy uznano ten zaprezentowany przez Marksa i Engelsa, uzupełniony wizją Lenina i Stalina, a materializm dialektyczny uznany został za jedyny obowiązujący nurt filozoficzny. Należy podejrzewać, że autor uniknął wpisania się w ten światopogląd poprzez brak konkluzji i komentarzy, które zmusiłyby go do podparcia się jedyną uznaną wówczas ideolo-

³⁶ KH 1949, t. 57, z. 1-4, s. 224-225.

³⁷ W tym kontekście warto przywołać twórczość Michaela Robertsa, który analizując dzieje Szwecji za panowania Gustawa II Adolfa (prowadził badania na pograniczu biografistyki i historii wojen), skonstruował niezwykle ważne we współczesnej historiografii pojęcie *military revolution* („rewolucja wojskowa”). M. Roberts, *The Military Revolution 1560-1660*, Belfast 1956; tenże, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632*, vol. 1-2, London 1953-1958; G. Parker, *The “Military Revolution”, 1550-2005: From Belfast to Barcelona and The Hague*, „Journal of Military History”, 2005, t. 69, z. 1, s. 205-209.

³⁸ B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów...*, dz. cyt., s. 2.

³⁹ W okresie stalinowskim bardzo rzadko poruszano problem Ukrainy. Wyjątkowy charakter mają prace: W. Tomkiewicz, *O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37; Z. Wójcik, *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, KH 1954, t. 61, s. 76-109.

gią. Prace naukowe powstałe w okresie stalinowskim, a podejmujące podobne zagadnienia, niemal zawsze zawierały „marksistowski sztafaż retoryczny”⁴⁰.

Kocowski w żadnym fragmencie swojej pracy nie prezentuje marksistowskiego punktu widzenia. Próżno szukać w książce informacji o walce klas, zaakcentowania czynnika ekonomicznego itp.⁴¹ Autor, mając do wyboru ujęcie problemu według myśli marksistowskiej bądź ograniczenie swego warsztatu jedynie do przedstawienia faktów, wybrał to drugie rozwiązanie.

Druga przyczyna takiej formy pracy związana jest z powojennymi trudnościami wydawniczymi. Zniszczenia wojenne i odbudowa Polski uniemożliwiały publikację książki. Autorowi udało się w końcu ją wydać w 1948 roku w jedynej prywatnej uczelni w Polsce. Braki papieru⁴², ograniczenia poligraficzne doprowadziły do tego, że *Wyprawę Tatarów* wydano niemal jako broszurę, bez oprawy graficznej⁴³. Co interesujące, 70 stronicowa książka Kocowskiego zaliczała się do największych objętościowo monografii wydawanych przez Katolicki Uniwersytet Lubelski. Zaledwie 8 z 44 pozycji liczyły większą objętość⁴⁴. Na tym tle ówczesna praca Bohdana Baranowskiego została przygotowana lepiej. Zawierała bowiem półstronicowe zakończenie oraz, co ważne, rozbudowane streszczenie w języku francuskim oraz indeks osobowy⁴⁵.

Na podstawie analizowanej pracy trudno wywnioskować, jaką wizję historii i ocenę opisywanych zjawisk prezentuje autor. Widoczna jest jednak rola jednostki, która potrafi zmienić losy państwa. Warunkiem *sine qua non* nie są umiejętności, lecz zajmowany urząd bądź stanowisko. W *Wyprawie Tatarów* takimi ludźmi są niewątpliwie wodzowie, jak Zamoyski czy Żółkiewski, od których zależą losy ziem, wojen, a nawet narodów. Pojedynczego człowieka zdaje się autor nie zauważać, marginalizuje go w liczbie, czy to wojsk, czy mieszkańców. W trakcie opisywania wyprawy Tatarów z 1594 roku autor nie odniósł się do wcześniejszych bądź późniejszych zdarzeń, więc czytelnik nie może prześledzić procesu dziejowego. Brakuje również tła opisywanych wydarzeń w kontekście sytuacji w Europie, przede wszystkim niezwykle dynamicznej sytuacji na terenie Węgier⁴⁶.

⁴⁰ Zob. przykładowo: S. Arnold, *Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyzwoleńczej ludu ukraińskiego w wieku XVII*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego” 1955, t. 1-2; A. Kersten, *Wyzwoleńcza wojna ludu ukraińskiego a wystąpienia chłopów polskich lat 1648-1654*, tamże.

⁴¹ „W dawniejszej nauce historycznej, w syntezach dziejów wysuwano zwykle na czoło czynnik polityczny. Zwrócenie uwagi przez klasyków marksizmu na czynnik ekonomiczny włączyło go w pełni do procedury periodyzacyjnej. Czynnik ten uznany został przez historyków – marksistów za podstawowy.” J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 525.

⁴² Każdy egzemplarz książki został wydany na papierze klasy V o gramaturze 80g/m². Wcześniej wydana książka Bohdana Baranowskiego (*Polska a Tatarszczyzna*) została wydrukowana na jeszcze gorszym papierze klasy V (70 g/m²).

⁴³ W recenzji pracy Kazimierz Lepczy (KH 1949, t. 57, z. 1-4, s. 224) zarzucił autorowi m.in. brak mapy, która znacznie utrudnia wykorzystanie informacji podanych w publikacji.

⁴⁴ Zob. P. Gdula, *Drukarnia lubelska*, dz. cyt., s. 39-109.

⁴⁵ B. Baranowski, *Polska a Tatarszczyzna...*, dz. cyt., Łódź 1948, s. 118 (zakończenie), 119-130 (streszczenie), 131-134 (indeks osobowy).

⁴⁶ KH 1949, t. 57, z. 1-4, s. 245. Doskonałym uzupełnieniem tła europejskiego w 1594 roku jest praca: M. Jačov, *Europa i Osmanie w okresie Lig Świętych. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków

Rekapitułując, należy stwierdzić, że praca *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.*, jest pozycją kronikarską. Autor unikał własnych komentarzy, starając się przedstawić fakty. W związku z tym książka znacznie traci na wartości, przede wszystkim z powodu braku podsumowania, które *nota bene* umieścił Kazimierz Lepszy w recenzji tej pracy w „Kwartalniku Historycznym”. Uważam, że to działanie miało charakter częściowo zamierzony. Należy ponadto podkreślić, iż Kocowski jawi się ze wstępu tej książki jako historyk z powołania, którego przeznaczeniem i obowiązkiem jest odkrywanie prawdy dziejowej.

Wydane w 1948 roku dzieło uzewnętrzniało proces przejściowy pomiędzy twórczością przed- i powojenną. Dzieło to w zasadniczym zrębie powstało przed wojną, o czym świadczy wykorzystana baza źródłowa. Publikacja książki musiała zostać zredagowana w nowej rzeczywistości politycznej. Autorowi udało się uniknąć zastosowania marksistowsko-leninowskich koncepcji historycznych kosztem ograniczenia do minimum jakichkolwiek własnych, odautorskich analiz i spostrzeżeń. Z współczesnego punktu widzenia było to rozwiązanie skuteczne, o czym świadczy fakt, że historycy do dnia dzisiejszego chętnie wykorzystują ustalenia faktograficzne poczynione przez Kocowskiego.

Jakie wnioski współczesny badacz historii wojskowej może wyciągnąć po analizie pracy Bronisława Kocowskiego? Przede wszystkim widoczne są różnice dotyczące sytuacji politycznej. Truizmem jest stwierdzenie, iż współcześnie mamy możliwość swobody wyrażania poglądu i prowadzenia dyskursu naukowego. Bardziej niejednoznaczne jest jednak pytanie, czy historycy potrafią i chcą to wykorzystać w pracy naukowej. Ponadto, zgoła odmiennie są możliwości badawcze, przede wszystkim swoboda do przeprowadzenia kwerend archiwalnych poza granicami Polski. Po otwarciu granic przed historykami otworzyła się możliwość pozyskania bardzo cennego materiału źródłowego. Współcześnie nakłada się na to postępujący proces umieszczania zasobów archiwalnych w Internecie w różnego rodzaju repozytoriach cyfrowych. Przewiduję, że punktem docelowym będzie umieszczenie niemal wszystkich dokumentów archiwalnych z okresu średniowiecza i nowożytności. Zjawisko to może jeszcze współcześnie wydawać się odległe, należy jednak zwrócić uwagę, iż w Stanach Zjednoczonych nie tylko dokumenty z XVII i XVIII wieku, ale nawet ogromna większość XIX-wiecznych zasobów dotyczących dziejów terenów obejmujących Amerykę Północną została już zeskanowana i udostępniana w wersji bezpłatnych lub płatnych baz danych. Oczywiście, inne są możliwości i inny rząd wielkości gromadzonych zasobów, ale tendencja wydaje się niepodważalna. Warto podkreślić, że już współcześnie w Polsce istnieją biblioteki cyfrowe prezentujące archiwalia z okresu nowożytnego – jest to niewątpliwie początek drogi⁴⁷. Na szczególną uwagę zasługują te z przedsięwzięć, które digitalizują „polonica” znajdujące się poza granicami Polski⁴⁸.

2003, s. 51-55. Zawarte tam informacje pozwalają na nowo stawiać pytanie o celowe przeprowadzenie wyprawy Tatarów na terytorium Węgier przez Jana Zamoyskiego.

⁴⁷ Do najważniejszych należy zaliczyć Wielkopolską Bibliotekę Cyfrową, Małopolską Bibliotekę Cyfrową, Jagiellońską Bibliotekę Cyfrową, Bibliotekę Cyfrową Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁴⁸ Dostrzegając wagę tego zjawiska, piszący te słowa prowadzi wspólnie z dr. Wojciechem Walczakiem w ramach stowarzyszenia „Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy” *Repozytorium*

Perspektywa ta zastanawia i zmusza do refleksji nad pracą archiwistów, przede wszystkim nad celem i formą wydawnictw źródłowych. Współczesna konstatacja z analizy dzieła *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* dotyczy przede wszystkim tego, na ile prace naukowe dotyczące historii wojen mają odtwarzać jedynie wydarzenia, a na ile analizować zjawiska odnotowane w materiale źródłowym. Sądzę, że zachodzące przemiany stawiają m.in. przed badaczami zajmującymi się historią wojskowości przywilej i obowiązek pogłębienia analizy faktograficznej.

KAROL ŁOPATECKI

**“Tatars campaign on Hungary through Poland in 1594” –
the study of Bronisław Kocowski’s works**

Abstract

In the article I explore the circumstances of the origins and evaluate Bronisław Kocowski’s book titled “Tatars campaign on Hungary through Poland in 1594”. The book was written in unusual circumstances - the author began his archival work before World War II and continued it during German occupation of Lviv. Finally the book was published in October 1948 when the political discourse in the Republic of Poland was getting tighter. “Tatars campaign on Hungary through Poland in 1594” was the second book about military history of the early modern age published after World War II.

Cyfrowe Poloników (www.repcyfr.pl). W założeniu ma być to miejsce, gdzie zostanie skomasowany materiał archiwalny dotyczący Rzeczypospolitej szlacheckiej, który przechowywany jest poza granicami Polski. Uważam za bezprecedensową akcję podjętą przez Dolnośląską Bibliotekę Cyfrową digitalizacji rękopisów przechowywanych obecnie na terenie Ukrainy.